

Wens- en Kermisbrieven

Afb. 1 'Nieuw Jaars Wens' Johannus Schoneveld,
1804. Ingekleurde kopergravure.

Afb. 2 'Kermiswens' Geliefde Grootouders' van Jan Koster,
1836. Ingekleurde kopergravure in empirestijl.

Al sturen we de meeste post tegenwoordig via het internet, soms is een echt gedrukte wenskaart persoonlijker. Daarvoor bestaan zelfs wenskaartenwinkels en speciale afdelingen in warenhuizen waar je versted staat van het enorme aanbod aan voorgedrukte kaarten voor haast iedere gelegenheid.

Toch is het versturen van wensen allerminst een fenomeen van deze tijd, al eeuwen sturen mensen elkaar wensen bij allerlei gelegenheden. Ook in de wensen die ons uit oude tijden zijn overgeleverd, gingen tekst, plaatjes en versieringen al hand in hand. Zelfs gebruikte men er toen al voorbedrukte kaarten of vellen papier voor.

In veel verzamelingen van particulieren zullen dergelijk oude wenskaarten of wensbrieven te vinden zijn. Collecties en archieven van overheden bezitten er zelfs heel veel van, maar het is niet altijd makkelijk ze te vinden. Want veel onderzoek op dit terrein is tot heden niet verricht, zoals prof. dr. Jos Biemans, destijds conservator van de Handschriftenafdeling, nu bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, mij verzekerde. Hij heeft tenminste geen enkele specifieke publicatie hierover kunnen traceren. Wel vind je hier en daar afbeeldingen in boeken en catalogi aan. Enkele jaren geleden bracht Museum Smalingerland in Drachten een tentoonstelling van kermisbrieven uit eigen collectie met een kleine, summier catalogus.

In het boek *Neerlands Volksleven* van D.J. van der Ven – uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het Openluchtmuseum in Arnhem (ca.1920) staan twee 18e-eeuwse wensbrieven afgebeeld. Die bevonden zich in de verzameling *De Atlas van Stolk* te Rotterdam. De ene is een 'pinksterbrief' uit 1771, de ander is een 'nieuwjaarswens' uit ca. 1760. Enkele jaren geleden – en misschien ook nu nog wel – verkocht het museum *Mr. Simon van Gijn* te Dordrecht een Ansichtkaart met daarop een reproductie van een 'Nieuw Jaars Gedigt' van Johanna van den Bergh voor haar vader en moeder uit 1767.

Uit deze dateringen mogen we opmaken dat halverwege de achttiende eeuw, en mogelijk veel eerder, bladen werden verkocht die bedrukt waren voor dit specifieke doel. Veelal met een rand met een voorstelling, vaak van allegorische aard. Binnen deze rand was een ruimte vrijgelaten, een cartouche die bestemd was om te worden beschreven.

Deze bladen verschilden dus aanmerkelijk van de bladen die geheel bedrukt waren met een of meerdere voorstellingen, bijvoorbeeld de 'centsprenten'. De bladen met de voorgedrukte decoratie werden vervaardigd door middel van de (koper)gravure-druktechniek: in een metalen plaat werd de voorstelling uitgestoken met een scherp voorwerp. Inkt werd over de plaat uitgemeerd en kwam in de holtjes, de rest werd schoongeveegd en alleen de diepe lijnen gaven hun inkt aan het papier af. Diepdruk heet dat. Bij 'hoogdruk' werd weggestoken wat niet gedrukt moest worden, alleen op de hoge delen werd inkt aangebracht, zoals bij een houtsnede waarmee veelal de centsprenten werden gedrukt. De uitgave van al dat soort prenten geschiedde meestal door de drukkers zelf die hun naam vaak onderaan het vel vermeldden bij wijze van reclame.

Aangezien voor het schrijven op voorgedrukt papier een zeker

bedrag op tafel gelegd diende te worden, was deze manier van heilwensen zonder twijfel voorbehouden aan mensen die zich dat konden veroorloven. Vandaar dat deze cultuur voornamelijk te vinden was in het westen van ons land: Holland en West-Friesland. Ook in die streken zaten de meeste drukkers. Amsterdam was niet alleen een stad van handelaren, ook van drukkers en uitgevers en de markt voor wensbrieven lieten deze niet onbenut: *'t Amsteldam by de Wed. I. Ratelband en I. Brouwer op de Rooze Gragt Zuyd-zyde, in de Bybedrukkerye*. Andere vroeg 19e-eeuwse drukker-uitgevers signeerden: *'te Amsterdam, by H. Moolenysser'* en *Mindermann & Comp. à Amsterdam*. De laatste firma drukte rond 1800 zijn wenskaarten in series, blijkens de nummers die hij ook op de bladen afdruckte. Ook in andere Hollandse plaatsen werden wensbrieven gedrukt: *te Rotterdam, by T.I. Wijnhoven Hendriksen*.

De koperen, gestoken platen die als drukplaat dienden, gingen geruime tijd mee, soms tientallen jaren. Waarschijnlijk werden ze ook door drukkerijen onderling geruild om de klanten iets nieuws te kunnen bieden. De eerder genoemde prent in het Dorts museum uit 1767 is dezelfde als een in mijn familiearchief, de laatste heeft natuurlijk een geheel andere tekst: *Paas Brief Aan Mijn Geliefde Vader en Moeder* van Pieter Hoog en hij dateert uit 1808, dus ruim

'Kermisbrief Waarde Ouders' van Arian de Goede, 1855. Ingekleurde lithografie, Duitse import, blijkens het nummer de eerste uit een serie. Klassistisch.

40 jaar later dan zijn broertje. Hieruit blijkt de lange omlooptijd van zulke prenten. Meestal is het formaat van dergelijke wensbrieven ongeveer 43 x 34 cm.

De uit Praag afkomstige Alois Senefelder vond in 1798 in München de steendruk of lithografie uit, de 'vlakdruk'. Aldus werd met een platte steen, in plaats van met een metalen plaat, gedrukt en het vermenigvuldigen van afbeeldingen werd gemakkelijker en veel goedkoper. Zo'n steen kon min of meer eindeloos worden hergebruikt (en is een directe voorloper van de huidige druktechniek met de offsetplaat). Duitse drukkers profiteerden als eerste van deze ontwikkeling en uitgevers van wenskaarten brachten series uit met allerlei soorten versierde randen. Of ook de Nederlandse drukkers snel inspeelden op de nieuwe vinding, weet ik niet, want de meeste negentiende eeuwse wensbrieven die ik ken, zijn van Duitse origine. Zoals uit de onderschriften blijkt van *Verlag v. F.G. Schulz in Stuttgart* en *Mainz, bei Joseph Scholz*.

Het inventariseren van drukkers en uitgevers van de oude wenskaarten zou het eerste interessegebied kunnen zijn voor wetenschappelijk onderzoek. Maar laten we eens naar de inhoud van de wensbrieven kijken.

Het handwerk van degene die de wens verstuurde of schonk vormt een net zo interessant punt als het drukwerk waarop dat werd gedaan. Al zulke wenskaarten en -brieven werden alleen in zwart gedrukt en, zoals de bedoeling was van dergelijke prenten, met de hand ingekleurd. Zo werden de kermisbrieven met waterverf tot prachtig gekleurde kunstwerkjes vervolmaakt. Maar ook dit aspect

Afb. 4 'Kermisbrief Waarde Ouders' van Gerardus de Goede, 1857. Ingekleurde lithografie. De stijl is biederveer/romantiek.

Afb. 5 'Kermisbrief Waarde Ouders' van Johannes de Goede, 10 October 1858. Schrift van het kind zelf, acht jaar oud. Romantiek.

van creativiteit is ondergeschikt aan de werkelijke waarde van de oude wenskaarten.

Uit de mij beschikbare gegevens maak ik op dat het schenken van wens- en kermisbrieven in de 18e- en 19e-eeuw voornamelijk het werk was van kinderen of zeer jongvolwassenen. Zij eerden hun ouders, grootouders of andere familieleden met een wens op rijm ter gelegenheid van een christelijke feestdag, een verjaardag of vooral de kermistijd. Zoals gezegd zal deze traditie voorbehouden zijn geweest aan min of meer welgestelde standen, de gegoede burgerij en anderen die het zich konden veroorloven, want voor zijn fraaie werk ontving het kind een geldelijke beloning, zoals moge blijken uit deze tekst:

Kermis Brief Waarde Ouders!

*Weet gij waar ik deez' om schreef,
U dit kermiswenschje geef?
Hoor mijn beurs is leeg en plat;
'k Heb geen enkele Spaansche mat,
Om op kermis wat te koopen;
'k Moet dus op Uw mildheid hopen,
Geef, och wil mijne bede dulden,
Iets al is 't maar een driegulden.*

*Uw liefhebbende Zoon,
Gerardus de Goede*

Afb. 6 'Ter Verjaring van mijnen Lieven Vader' van Gerardus de Goede, 1860. Feestelijk briefpapier, versierd met gouddruk in reliëf. Hiermee ontstond ook een nieuwe trend: die van luxe, gedrukte poëzie-plaatjes om in albums te plakken.

In 1859 wilde de 12-jarige Gerardus de kermis van Purmerend bezoeken. Hij schreef deze bedelbrief in de zekerheid iets te ontvangen van zijn vader Cornelis de Goede, een succesvol koopman en wethouder. Het vers liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Een driegulden-stuk was in die dagen geen kleinigheid, in tegenwoordig geld uitgedrukt: een waarde van rond de 70 euro. De meeste teksten van kermisbrieven waren stichtelijker en verwoordden christelijke deugden. Dat is niet verwonderlijk want het woord 'kermis' betekende immers oorspronkelijk 'kercmisse': de jaarlijkse mis ter ere van- en op de dag van de wijding van de kerk. En zulke hoogtijdagen gingen gepaard met gelijknamige festiviteiten. De deugdzame en moralistische verzen zullen zelden zijn ontsproten aan de fantasie van de jeugdige bedelaars zelf. Het waren hun onderwijzers die zorg droegen voor de gehele operatie. De ouders bekostigden natuurlijk wel de gravures of lithografieën en de meest creatieve onderwijzers verzonden zelf de verzen. Maar veel vaker zullen ze hebben geput uit de vele voorhanden zijnde bundels met versjes en gedichten voor allerlei gelegenheden. Daarin vond men kant-en-klare lofdichten voor verjaardagen, bruiloften en partijen, jubilea en zovoort.

Als de kinderen op een leeftijd waren dat hun onderwijzer dacht dat ze netjes genoeg konden schrijven, mochten ze zelf de voorbeeldteksten in schoonschrift uitvoeren. Was een kind daar nog niet toe instaat dan schreef de onderwijzer de tekst in zijn fraaiste

handschrift. Het schrift in de meeste van deze afbeeldingen is van die anonieme onderwijzers. Maar we zien ook een mengvorm: de onderwijzer schreef eerst de fraaie hoofdletters en trok met potlood de hulplijnen, het kind schreef de rest van de tekst en de onderwijzer legde de laatste hand eraan door het geheel te verfraaien met virtuoos krulwerk.

Om allerlei redenen zijn kermisbrieven interessant en het waard om opgespoord en zorgvuldig bewaard te worden. Vroeger gebeurde het wel dat ze werden ingelijst en aan de muur gehangen. Dat is ten zeerste af te raden: het papier vergeelt en wordt broos. Wanneer u wens- of kermisbrieven bezit of ze kunt bemachtigen, bewaar ze dan tussen twee vellen zuurvrij papier in een donkere lade. Dat geldt overigens voor alle soorten bijzonder drukwerk. Het cultuurhistorische belang van wensbrieven is divers. Ten eerste zijn ze als drukwerk bijzonder. Hoewel zij gerekend worden tot de zo genoemde 'volkskunst' – waardoor geen kunsthistoricus ooit zijn aandacht eraan heeft willen geven – volgt hun vormgeving wel degelijk de mode van de tijd. Stromingen als classicisme, romantiek en biedermeier gingen geenszins voorbij aan de graveurs en tekenaars van de lithostenen.

Hun tweede waarde schuilt in het feit dat het na voltooiing eenmalige kunstwerkjes waren en ten derde vertellen ze iets van een gang van zaken in de scholen in de 18e- en 19e-eeuw.

Ten slotte zijn het ook historisch waardevolle documenten met een soms heel persoonlijke betekenis. Het aardige is, wanneer ze in familiebezit zijn gebleven, dat hun makers achterhaald kunnen worden. Zo krijgt het kinderhandschrift van de zevenjarige Johannes (van de brief in afb. 5) een ontroerende achtergrond als men weet dat hij op dertienjarige leeftijd aan de tering zou bezwijken, zijn oudere broertje Gerardus (van de brief in afb. 4) na slechts enkele maanden volgend in het graf.

Julius de Goede

Afb. 7 Gerardus (1847-1864) en Johannes de Goede (1850-1864) van de brieven 4 en 5, op een foto uit ca. 1862.